

NAGY KÁROLY ZSOLT

A „bizonyság hajléka”

A REFORMÁTUS TEMPLOM MINT A TRANSZCENDENS MUTATKOZÁSÁNAK HELYE

A magyar reformáció korai iratai, a zsinati végzések és hitvallások meglehetősen szűkszavúan tárgyalják a reformált egyház külsőségeivel, így a templommal kapcsolatos kérdéseket. Az 1562-es Debrecen-egervölgyi hitvallás például a „kegyesek templomairól” a következőket írja:

„A kegyesek templomainak, legyenek bár azok fából avagy kőből építve, mindenütt fényűzés és babona nélkülieknek kell lenni. Ne legyenek azokban bálványok, botrányos képek és festmények, hamis tantételek és pogány szertartások és az isten ígétével ellenkező emberi hagyományok. Mert valamint a választottak az Ur templomai s nincsen semmi közük a bálványokkal, úgy a templomok is, melyek a nyilvános összejövetel helyei nem foglalhatnak magokban bálványokat és bálványozási festéseket. 2. Kor. 6. Nincs közössége a bálványnak az isten templomával. Naum. 1. 2. Hagg. 1. Habak 2. Megtisztítom azokat a bálványoktól, eltörlöm a bálványokat és lerontom. Hózs. 1. 3. Ézs. 28. 24. 40. 41. 44. 45. Naum. 1. Kilököm a faragott képet és bálványt az isten templomából. Mik. 1. 4. Móz. 23. Nincs bálvány a Jákóbnál. Az eliberti, karthagói, toledói zsinatok megtiltják a szobrokat és festményeket a templomokban. Cyrill és Dionys. bizonyítják, hogy 160 évig nem volt bálvány a római templomokban 11. 15. 36. fej. Dávid, Salamon, Asa, Jehu, Józsiás, Józsafát, Ezékiás is eképen lerontották a bálványokat s kihányták a templomokból a gonosz tiszteletét és a haszontalan utálságokat. Dán. 9. Mát. 24. Haszonlag tanít Jerómós Ezsaiásra, Jerémiásra, Naumra és Hózséásra. Így tanít Ágoston, Ambrus, Kryosztom, Theofilakt Cyrill a már jelzett helyek felől. Faragott képek s oltárok nélkül legyenek a templomok. Mert az isten háza az egyház, és az egyház összejövetelének helyei, a könyörgés azaz isteni tisztelet, az igehirdetés és sákramentumok kiszolgáltatásának helyei. Nem kell tehát azokat latrok barlangjává változtatni. A mint az isten ígétével kalmárkodó áldozó papok veszik és adják bulláikat, miséiket és többen közülök a rut nyereséget s mindkét nemű paráznaságot úgy követik mint az ige megrablói és a lelkek kifosztói. Mát. 21. 6. zsin. Constánc. 6. 92. 100. Kryosztom, Ambrus, Theofil, Anzelm 2 Kór. 6. 1 Kór. 8. 10. comi.”¹

A szöveg, mely talán a legfontosabb korai irata a magyar reformáció svájci ágának, egyértelműen a bálványimádás kontextusába helyezett képek és szobrok elleni polémiára teszi a hangsúlyt. Megjelenik azonban benne három fontos gondolat,

mely a későbbiekben jelentős hatással volt a reformátusok templommal kapcsolatos gondolkodására. Az első az az első látásra talán kevésbé hangsúlyos mondat, mely a kegyesek templomait „a nyilvános összejövetel helyeként” határozza meg, vagyis megfosztva mindenféle szakrális minőségtől pusztán közösségi funkcióira redukálja azt. A második a templom épülete mint a Krisztustest-egyház összegyülekezésének, látható megjelenésének kitüntetett helye és a hívő ember teste mint „az Úr temploma” párhuzamba állítása. A harmadik a babonaság és fényűzés kerülésének református elve, mely nem csupán a templomok, de általában a tárgy- és térhasználat, illetve a szimbolikus gondolkodás alapelvének is tekinthető.

A római katolikus felfogás szerint a templom több formában is a transzcendens mutatkozásának helye lehet. Egyrészt önmagában is szent karaktert hordozó, hiszen felszentelt tér, másrészt – ezzel szoros összefüggésben – ott lehetnek benne a szentek ereklyéi. Számunkra azonban – kimondottan a protestáns/református felfogással való összehasonlítás miatt – talán legfontosabb magának Krisztusnak a jelenléte a templom tabernákulumában őrzött ostya által. Ezt a jelenlétet hangsúlyozza a tabernákulum – szentség ház – előtt égő örökmécses is, amikor pedig a hívők a templomba lépve térdet hajtanak, ezzel a tabernákulumban jelenlévő Krisztust köszöntik. A római katolikus liturgia során, amikor a pap az eucharisztia szereztetési igéit² elismételi, a jegyek – az ostya és a bor – lényege Krisztus testének és vérének lényegévé változik át, pontosabban: ezeknek ad helyt. Ez, nagyon lerövidítve, a transsubstantiatio tana, mely szerint tehát Krisztus valóságosan jelen van a jegyekben.

A protestánsok elvetették a transsubstantiatio tanát. Luther consubstantiációról ír, vagyis szerinte a jegyek nem lényegülnek át, de valamilyen módon mindkét szubsztancia – a jel és a jelzett dologé is – egyszerre van jelen az úrvacsorában, ugyanakkor ez valóságos és nem szimbolikus jelenlét. A reformáció svájci ága a lutheri tant is elvetve szimbólumként tekint az úrvacsorára, s egyfajta „lelki jelenlétről” beszél, sőt a Kálvinnál is messzebbre merészkedő s a magyar reformációra is nagy hatást gyakorló Zwingli semmiféle jelenlétet nem fogad el, s az úrvacsorát csupán emlékeztetőnek tekinti.³ Ezzel párhuzamosan a református teológia elvetette a transzcendens minden „helyhez kötött” megjelenési formáját is, ugyanakkor előtérbe állított egy másik hagyományt, mely Krisztus evilági jelenlétét az egyházban látja.

Az egyház – református értelmezésben – hangsúlyosan nem a hierarchia, a papság, hanem a konkrét (lokális) közösség: Krisztus teste. Ebből következően pedig a transzcendens mutatkozása a közösséghez kötött. Pál apostol több helyen ír leveleiben arról, hogy a hívők együtt „alkotják” Krisztus testét, ami az egyház,⁴ és ugyancsak ő írja azt is, hogy a hívők teste a bennük lakozó Szentlélek temploma.⁵ A két gondolat összekapcsolása a templom épületével szintén páli gondolatra épül. A 2Kor 6,16-ban írja az apostol: „Vagy mi egyezése Isten templomának bálványokkal? Mert ti az élő Istennek temploma vagytok, a mint az Isten mondotta: Lakozom bennök és közöttük járok; és leszek nekik Istenök, és ők én népem lesznek.” Ezek a kulcshivatkozások az alapjai a templommal kapcsolatos sajátos – de az egyházatyáktól sem független – református gondolkodásnak, mely szerint a templom mint épület önmagában nem szent, vagyis nem a transzcendens mutatkozásának helye. Bármi, ami szent, csak úgy lehet az – a szó eredeti értelme szerint

a transzcendens számára fenntartott, elkülönített –, ha azt az egyház, pontosabban konkrét megjelenési formája, a helyi közösség használja. Így a templom sem szent önmagában, hiszen egyfelől nincsen benne jelen állandó jelleggel semmi, ami szentség-karaktert hordozna (képek, szentelmények, ereklyék, oltáriszentség), hanem attól lesz szent hely, hogy a Krisztust megjelenítő közösség összegyülekezik benne, s így lesz református értelemben a templom „Isten háza”. Ebből megfordítva az következik, hogy bármely hely, épület – csűr, istálló stb. – szent lehet, ha abban gyülekezet jön létre. Ez a logika érvényesül a református szakrális tárgyi rendszer – az ún. klenódiumok, szertartási tárgyak, illetve paramentumok, azaz a templom ékesítésére felajánlott tárgyak – esetében is.

Van ugyanakkor ennek a koncepciónak egy „másik oldala”. A közösségi jellegből következik ugyanis a transzcendens tapasztalat „helyhez kötöttsége”. Ez egyrészt a lokalitás, a helyi hagyományoknak a transzcendens mutatkozás felismerésére gyakorolt hatását jelenti, másrészt azt, hogy a transzcendens mutatkozása a lokalitás horizontján belül nyer értelmet. Így válik a helyi közösség története, s abba ágyazódva az „individuális” tapasztalatok a transzcendens mutatkozásának médiумаivá, azok a helyek és tárgyak pedig, melyekhez ezek a tapasztalatok kötődnek – így a templom, a klenódiumok vagy épp az adományozott textíliák – az emlékezet helyeivé.

A hitvallási szövegben megjelenő másik fontos gondolat a fényűzés és babonasság távol tartásának igénye. Ez egy olyan formula, ami nem csak a templommal, de a sákramentumok kiszolgáltatásához használatos edényekkel, a papi ruhákkal vagy épp az énekléssel kapcsolatban is rendszeresen felbukkan. Ennek az elvnek alapvetően két következménye lett. Egyrészt hozzájárult ahhoz, hogy a református szimbolikus gondolkodás egyszerűsödött, az úrvacsorával kapcsolatos tantételek alakulásával párhuzamosan elsősorban nem a transzcendensre, hanem az immanensre koncentrált, és középpontjába a közösség került. Másrészt a fényűzés elkerülése a tárgy- és téralakítást a mindennapi megoldásokhoz közelítette, ami szintén a lokális közösségi minták meghatározóvá válásához vezetett. Az általános elv kimondása mellett a konkrét megvalósítás kérdéseit ugyanis a zsinatok nem szabályozták, hanem az egyes egyházközségekre bízta, azok pedig a helyi hagyományok, vérmérsékletük és bölcsességük szerint jártak el, akár „megtisztítani” kellett egy régóta használt templomot, akár újat kellett építeni. A lokális normák és minták alkalmazásába természetesen beleszólt a lelkész vagy a vizitációt végző egyházi felsőbbség (ennek számos nyomát őrzik a fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyvek), s így egy sajátos párbeszéd jött létre, melynek során a reformáció teológiai megfontolásai lokalizálódtak, a hivatalos egyház képviselőivel folytatott többé vagy kevésbé heves polémiák szintéziseként a helyi tudás részévé váltak.

Témánk szempontjából különösen jelentős, hogy a templommal kapcsolatos református teológiai gondolkodásnak sajátos öszövétségi hangsúlyai voltak. Ennek több oka is lehet. Az egyik valószínűleg a 16–17. századi református gondolkodást meghatározó zsidó–magyar sorspárhuzam eszméje, mely a két nép sorsában párhuzamot fedez fel, és allegorikusan értelmezett történelmükben egyértelműen az isteni cselekvés nyomát azonosítja. A toposz meghatározó eleme a korszak protestáns prédikációinak,⁶ és beépült a református közösségek önértelmezésébe is. Így

nem csak a nemzet, de a lokalitás, a „helyi istennépe” története, nagy kataklizmái és szabadulásai is az isteni tettek jelei, és ugyanezt a jelentést hordozzák azok az egyéni élettörténetek, melyek ebbe a nagyobb történetbe tagolódnak be. Ebben az összefüggésben lesz a református templom az ószövetségi szent sátorhoz⁷ hasonlóan a „bizonyosság hajléka”. Emlékezhely, vagyis olyan hely, mely a közösség emlékezetét hordozza, elbeszélhetővé, elevenen tarthatóvá teszi, ugyanakkor szent hely is, mert a közösségi emlékezet elbeszéléseiben rögzített események annak bizonyosságaként nyerne értelmet, hogy az Isten nyilvánvalóan megjelent a közösség életében, cselekvő részesévé vált annak. Az ószövetségi szent sátorban található frigyládában – ahogyan a bibliai szöveg nevezi: a bizonyosság ládájában – őrzött tárgyak⁸ egytől egyig ennek az isteni jelenlétnek a bizonyítékai, s ilyenként minden későbbi ereklje archetípusai. A koncepció szerint ez a bizonyosság nem csak a múlt, hanem a jövőre is vonatkozik. A 2Móz 25,22 szerint a bizonyosság ládája ugyanis az a hely, ahol Isten megjelenik majd és kinyilvánítja akaratát.

A néprajzi, antropológiai szakirodalom amikor a református felekezeti közösség emlékezetét próbálja megragadni, többnyire a templom épületére, annak felirataira, az abban elhelyezett emléktáblákra, a klenódiumokra és paramentumokra, illetve a közösség által termelt írásos forrásokra koncentrált. Ezeknek körét kísérel meg itt kitágítani, bevonva egy olyan írásos forrást, melyet csak elvétele vizsgálnak a kutatók: a falakon, oszlopokon, karzat-mellvédeken s kivált a padokon található számtalan firkát.⁹ Kérdésem pedig az, hogy miről szólnak ezek a firkák, hogyan kötődnek a közösségi emlékezet fentebb felvázolt rendszeréhez és mit mondanak a transzcendens mutatkozásáról.

Ezeknek a firkáknak a kérdése persze rövidre is zárható. Egyszerűen az unatkozó fiatalok szórakozását, vagy legfeljebb a „nyomot hagyni” ősi ösztönének megnyilvánulásait látják legtöbbször mögöttük, azoknak a „hic fuit” típusú feliratoknak a rokonait, melyekkel azóta találkozunk – sokszor „illetlen” helyeken –, mióta az ember ír. Így firkálták össze az egyiptomi műemlékeket Napóleon katonái is, saját partikuláris létüknek állítva ezzel örök emléket. Valóban, ezeknek a firkáknak a többsége nem tartalmaz többet egy névnél, olykor csak monogramnál és egy évszámnál. A konkrét társadalmi helyzetet átgondolva azonban feltehető a kérdés, hogy miért érzi szükségét egy ember, aki egy életen át ugyanabba a templomba járt, hogy a padon tudassa azokkal, akikkel együtt oda járt, hogy itt járt? És miért fordul elő mindez jelentősen nagyobb számban protestáns, kivált református templomokban, mint egyebütt?¹⁰ Ahhoz, hogy az ilyen kérdésekre megpróbáljunk válaszolni, érdemes először egyrészt a firkák társadalmi környezetével, másrészt a konkrét kontextussal, szöveggörnyezettel megismerkedni.

A firkák ugyanis többnyire nem véletlenszerűen jelennek meg a templom terében. A református templomok térhasználatának egyik legfontosabb dimenziója a szabályozott ülésrend volt. Ez a rend városi közösségekben másképp működött, mint falun, sőt – bár lehet találni többé-kevésbé általánosnak tekinthető vonásokat –, konkrét megvalósítása helyenként változott. A rendszer alkalmazásának szigora a 20. század társadalmi átalakulásaival párhuzamosan enyhült, illetve városias környezetben többnyire hamarabb, falun később, jobbra fel is bomlott, ennek ellenére ma is találni olyan közösségeket, melyek alkalmazzák.¹¹ A rendszer lényege

az, hogy a templomi ülésrend tükrözi a közösség társadalmi struktúráját. Ez a tükrözés megvalósulhat a település térszerkezetének a templomra – és a temetőre – vetítésén keresztül is,¹² ám nagyjából a templomtér sajátos hierarchiáját követi. Ebben a tér liturgikus központja, az úrasztala és a szószék közvetlen környezete – a templom sok helyütt „piacnak” nevezett része – rendelkezik a legnagyobb presztízzsel. Ezt követi a templom főhajója, az abban lévő padosorok (sokszor ezt a területet nevezik tulajdonképpen templomnak), majd a karzatok és a karzat alatti területek, a bejáratok – és a cinterem –, majd az előterek, végül a templom épületén kívüli területek. A főhajóban általában elkülönülve, a szószék két oldalán egymással szemben ültek a férfiak és az asszonyok, rendjüket a családok társadalmi hierarchiában elfoglalt helye, azon belül az életkor és a családi állapot határozta meg. A legények (és olykor a leányok is) a karzatokon foglaltak helyet. A gyermekek helye változó. A perifériákat, átmeneti tereket a társadalom periferiáján élők használták, például koldusok, cigányok és idegenek. Az átmeneti terek és átmeneti státuszok összekapcsolásának egyik legjobb példája az, amikor a konfirmáció előtt álló fiatalok – már nem gyermekek, de még nem is teljes jogú egyháztagok, illetve ami ezzel többnyire együtt járt, nem legények vagy eladó leányok – sokszor például külön padon, az úrasztala előtt, vagy az úrasztala és az első padosor között ültek. A legtöbb firká általában a hátsó padokban, a karzatszéleken, karzatokon, karzatszéleken könyöklőin és belső oldalain, az orgonák hátsó oldalán található, míg a főhajó padosoraiban elvéve akadunk ilyenekre. Gyakorlatilag hasonló a helyzet városi környezetben is. Sárospatakon, ahol a Kollégium diáksága és a városi gyülekezet együtt használta a templomot, a firkákat zömmel azokon a helyeken találjuk, ahol a diákok ültek, vagyis a karzatok alatti padosorokban, illetve a katonák és a céhlegények feltételezett helyein, a karzatokon. Miskolcon, a Kossuth utcai református templomban a céhek karzati padosorai közt a hátsókban találunk rengeteg firkát, a második karzatelel hátsó soraiban pedig egészen kimunkált figurális vésetekre bukkanhatunk. Ez megerősítené azt az értelmezést, mely inkább „rendetlenkedést” vagy „rongálást” lát a firkákban. Kérdés azonban, hogy a firkák kontextusa alapján mit tehetünk ehhez hozzá.

A firkák kontextusa alatt egyrészt azoknak a szövegeknek a korpuszát értem, melyeket a közösség helyez el – általában jól láthatóan – a templom terében. Ez a szövegek környezet természetesen szintén templomról templomra változik. A szövegek hordozói között említhetjük a vésett feliratokkal ellátott klenódiumokat, a paramentumokat, a padok és karzatok látható, reprezentatív felületeit, az esetlegesen meglévő mennyezeti kazettákat, a templomban – vagy a templomon kívül, a falon, a kerítésen – elhelyezett emléktáblákat, epitáfiumokat, emlékköveket, és sok helyen az úrasztalán kinyitva tartott Szentírást. Másrészt kontextusként értelmezhetjük a templomban nem látható módon jelen levő szövegeket: a prédikációkat, imádságokat, énekeket és különböző rítusokat. Végül pedig szintén a kontextushoz tartozónak tekinthetjük – a szó tág értelmében – a lokális kultúra templomhoz kötődő elemeit és gyakorlatait a templomi viselettől és az ahhoz kapcsolódó narratíváktól a templomi magaviselet testtechnikáinak¹³ meghatározásáig. Ennek az összetett mintát adó, gazdag szövetnek most csupán egy-két szálát, a templomban láthatóan megjelenő szövegek összefüggését tudjuk csak követni.

E szövegek többségében három visszatérő tartalmi elemmel találkozunk:

1. Nevek, sokszor nem individuálisan, hanem listába szedve. Lelkészek, presbiterek, konfirmáltak, hősi halottak, valamilyen szerencsétlenség áldozatai, adományozók és a közösség kiemelkedő tagjai, lajstromba szedve.

2. Események emlékezetét őrző feliratok, olykor csak egy dátummal, de többnyire az esemény megnevezésével vagy akár bővebb leírásával.

3. Bibliai vagy vallási énekekből – többnyire zsoltárokból – vett idézetek, ritkábban parafrázisok.

A szövegkörnyezet kiemelkedően fontos részét képezik egyrészt a klenódiumok, másrészt a templom ékesítésére számos vidéken felajánlott textíliák, az ún. paramentumok. Mindkét tárgytypus jelentőségét az adja, hogy esetükben a fent leírt tartalmi elemek általában együtt fordulnak elő, vagyis a tárgyon rögzített felirat többnyire egy – sokszor relatíve¹⁴ meghatározott – dátumhoz és megnevezett eseményhez konkrét neveket kapcsol, és ezeket egy bibliai textussal hozza összefüggésbe. Ugyanezt találjuk a paramentumok esetében is, csak amíg utóbbiak többnyire „bőbeszédűen” adják elő mondandójukat, és általában az év minden napján szem előtt vannak, addig az előbbiek – nyilván a hely és az anyag megmunkálásának problémáiból adódóan – szűkszavúbbak, és csak kiemelt alkalmakkor, a sákramentumok kiszolgáltatásakor találkozhatunk velük. Mindkét tárgytypusra áll, de kivált a paramentumokra érvényes, hogy konkrét életfordulók – kereszteleés, konfirmáció, házasságkötés vagy elhalálozás – alkalmával adományozzák azokat. Az adományozás menete sokszor szinte rituálisan szabályozott: az adományozó az alkalom és a bibliai idézet kiválasztását általában a lelkésszel előzetesen egyeztet¹⁵. A lelkész a gyülekezet előtt bejelenti az adományozás tényét, majd a használatba vétel előtt bemutatják a textíliákat a közösségnek. A használatba vétel után, különösen ott, ahol a közösségnek számos ilyen tárgy áll rendelkezésére, a textília jellegétől függően vagy a falra kerül, vagy az úrasztalára szánt terítők és ruhák meghatározott „rendjébe” illesztik be. Ezeket a rendeket ünnepek szerint vagy más logika alapján cserélik, de sok helyen egyszerűen egymásra terítik az úrasztalán az adományozott terítöket, s így akár tíz, tizenöt terítö is lehet egyszerre szolgálatban. Az úrvacsorai edények esetében az adományozás sajátos formája az, amikor egy tárgy egymást követö generációk – olykor egy család több nemzedékének – egyes felajánlásai nyomán, időről időre megújul. Az első generáció készített például egy ön poharat, a következő átalakítja kehellyé, egy következő az ön cuppát¹⁶ ezüstre cserélteti, majd ismét egy következő testamentumilag hagy bizonyos mennyiségű aranyat az eklézsiára, hogy abból aranyozzák meg az ezüst cuppát. Ezekben az esetekben előfordul, hogy az előző nemzedéknek az adományozás tényét a tárgyon megörökítő inskripciójához az utódok hozzáfűzik saját mondandójukat, nemegyszer megjegyezve, hogy Isten dicsőségére és az atyák emlékezetére mivelték ezt vagy azt a fiak.

Szacsvay Éva „prédikáló tárgyaknak” nevezi ezeket a klenódiumokat és paramentumokat, hiszen a rajtuk rögzített feliratok az adományozók személyes életeseményeit bibliai idézeteken keresztül értelmezik, vagy éppen személyes hitvallásukat fogalmazzák meg,¹⁷ vagyis éppen arról tesznek bizonyosságot,¹⁸ hogy miként tapasztalták meg az adományozók a transzcendens mutatkozását a saját életükben.

E tárgyak azonban a hitvallás vagy vallási reprezentáció mellett másfajta funkcióval is bírnak. Miután ugyanis az úrvacsora alkalmával például a fiak s azok fiai és leányai sokadízíglén – ahogy a rokonok, barátok és a lokális kapcsolathálózat egyéb tagjai is – személyes kontaktusba kerülnek ezekkel, e tárgyak különösen is alkalmasak arra, hogy a közösséghez való kötődés, az elköteleződés és természetesen a társadalmi státusz reprezentációjának kifejezőivé és eszközeivé váljanak. Hasonló a helyzet a textíliák esetében is. A személyes életfordulókhoz vagy krízishelyzetekhez kapcsolódva adományozott tárgyak egyrészt értelmezhetőek hitvallásként, ugyanakkor, miután állandóan szem előtt vannak, az adományozó egyén vagy család vallási kötődését, közösségi – a vallásgyakorlatból, kegyességből épülő szimbolikus tőkéjére alapozott – státuszát is reprezentálják. A rendekbe, sorozatokba tagolódás és egymásra rétegzés gyakorlata viszont – hasonlóan a templomtérben láthatóvá tett listákhoz – a betagolódás és kontinuitás üzenetét hordozhatja, hiszen az előző nemzedékek, a hitvalló ősök sorába illeszti az adományozót, vagy éppen azt, akire nézve az adományozás történt.

Következetlenségnek tűnik, mégis találó éppen ezért, hogy református összefüggésben klenódiumoknak és paramentumoknak, vagyis – a szavak eredeti jelentése szerint – ereklyéknek és kegytárgyaknak nevezzük ezeket a tárgyakat, hiszen éppen úgy a transzcendenshez kapcsolják használóikat, mint a szentek ereklyéi. Míg azonban az utóbbiak ezt közvetlenül teszik, hiszen az ereklye mint a szent része magában hordozza a transzcendens, addig a református klenódiumok és paramentumok szakrális karakterüket az emlékezetten keresztül nyerik. Az emlékezet helyeként teszik felidézhetővé a transzcendens mutatkozásának nemzedékről nemzedékre felhalmozódó tapasztalatát, hiszen a rajtuk megörökített események az Isten kegyelmének, gondviselésének nyilvánvaló jeleiként épp ezekről adnak számot.

A firkák problémája különösen élesen veti fel ugyanakkor azt a kérdést, hogy mennyire beszélhetünk ezeknek a szövegeknek az esetében valódi kontextusról, vagyis összefüggő értelmező környezetről, vagy inkább olyan környezettel van dolgunk, mely véletlenszerűen, hosszú időn keresztül egymásra rakódó rétegekből áll össze? Ahhoz, hogy erre a kérdésre általános érvényű választ adjunk – ha egyáltalán adható ilyen válasz – alapkutatásokra lenne szükség, ugyanakkor egy eset rövid bemutatása is tanulságos lehet. Példám a református Kalotaszeg egyik leghíresebb temploma, Körösfő.¹⁹ A templom jelenleg is látható festett kazettás mennyezetének nagyobb része, és berendezésének több darabja, így a nyugati, leghétköznapi is 1764-ben készült, festésük Umling Lőrinc munkája. A karzat alsó részén egy szövegszalagban bibliai idézeteket olvashatunk. Az első szöveg a Préd 12,1-ből származik: „Örvendezz ifjú az te Ifjúságodban és vídámítsd meg tégedet a te Szived a te Ifjúságod idejében és járj a te Szivednek utáiban es Szemeidnek látásában de meg tudgyad hogy mind ezekért az Isten Tégedet Itéltre Vonszon!” A második szöveg az „L” alakú karzat északi falon lévő részén a 34. zsoltár 12. verséből származik: „Jöjjetek ide Fiaim Hallgassatok Engemet az Urnak Félelmére meg tanítlak Szent Eltre mint Isten Követe”.²⁰ A karzat-mellvédnek ezen az „L” rövid szárát lezáró, a templom belső része, a szószerű felé néző részén van egy harmadik szöveg is, ez azonban olvashatatlan. A karzat nyugati falán az első idézettel párhuzamosan a karzat könyöklőjén egy hímzett textílián az alábbi, negyedik felirat áll:

„ÖRÜL AZ ÉN SZÍVEM” „TE TANÍTSZ AZ ÉLET ÖSVÉNYÉRE. TEL-
JES ÖRÖM VAN TENÁLAD; A TE JOBBODON GYÖNYÖRŰSÉGEK
VANNAK ÖRÖKKÉ” ZSOLT. 16:11. – K. 1969.

Az első, rövid idézet a 16. zsoltár 9. verséből származik, a második idézet pedig a hivatkozott 11. versből. Az északi falon a második idézet fölött folytatódik a textília az ötödik szöveggel:

„CSAK AZON AZ ÚTON JÁRJATOK, AMELYRE ÉN UTASÍTOTTALAK
TITTEKET” JER. 7:23

A harmadik, olvashatatlan szöveg fölött ugyancsak hímzett textilián olvasható a hatodik idézet:

„KÖNYÖRÜLŐ ÉS IRGALMAS ISTEN VAGY” ZS. 86:15.

Végül hetedikként a templom nyugati oldalon lévő bejárata fölött ismét egy írásos hímzést találunk, a következő felirattal:

TE TANÍTSZ ENGEM AZ ÉLET ÖSVÉNYÉRE. ZSOL 16:11.
KONFIRMÁCIÓM EMLÉKÉRE ADTA AI 1983

A nyugati falon és a karzaton nem látható több felirat, a többi hímzés, ami ezt a területet díszíti, nem tartalmaz semmilyen szöveges információt. Ezek a szövegek azonban egy összetett és a dátumok tanúsága szerint mintegy kétszáz esztendő óta fogó utalásrendszert alkotnak. A legrégebbi, elsőként idézett figyelmeztetés számos templom legénykarzatán megtalálható Kalotaszegen és más területeken is, ami egy általánosabban használt toposz meglétét feltételezi. Az viszont, ahogyan az 1969-es hímzés reflektál erre a régi szövegre, egyedi. A 16. zsoltár 9. verséből származó kiemelés ugyanis („Örül az én szívem”) egyértelműen a Prédikátor felszólítására válaszol („Örvendezz”), ahogyan a folytatásban is a szív útjaiban való járásban lelt öröme reflektál az Istentől tanult élet ösvényén járás öröme. Ugyanez a sajátos „responzórius” gondolkodás érhető tetten a második és negyedik idézet kapcsolatában, és valószínűleg az olvashatatlan harmadik és hatodik idézet is hasonló összefüggést mutatna, ugyanakkor a hatodik idézet az elsőben említett végső ítélettel is kapcsolatba hozható. Körösfőn a templom írásos textiliái többnyire híven idézik a bibliai textusokat, más településeken, így például Egeresen sok parafrázissal találkozunk. Éppen ezért feltűnő, ahogyan az utolsóként idézett hímzés szövege az eddigiekhez kapcsolódik. A felirat ismét a 16. zsoltár 11. versét idézi, s ezzel a második szöveghez is kapcsolódik, azonban nem pontos idézet, hanem első szám első személyben mondott parafrázisa a bibliai szövegnek. A templomból kilépők pedig ezt a személyes „bizonyágtételt” viszik magukkal.

Ebből a rövid példából is látszik, s ezt erősítené meg a többi fal elemzése is, hogy a templomban nem véletlenszerűen jelennek meg a szövegek, hanem – talán nem túl erős ezt a kifejezést használni – egy programot alkotnak, melybe az újabb szövegek rendre betagolódnak. Ez a betagolódás pedig nem csupán a reprezenta-

tív, írásos hímzéseken vagy klenódiumokon megjelenő bizonyágtételekre igaz, hanem azokra a kevésbé látványos, sőt olykor szinte észrevehetetlen – mert például nehezen hozzáférhető helyekre, karzatfeljárókra vagy a templomtoronyba vezető lépcsőkre írt – feliratokra is, melyek jelentős részét firkáknak tartjuk. Így például a körösfői orgona hátulján találunk több, a 19. század végétől napjainkig keletkezett, zömmel ceruzával írt firkát is, melyek a felíró nevén és az évszámon kívül bibliai idézeteket vagy parafrázisokat is tartalmaznak, vagyis a „klasszikus” bizonyosság-formát követik.

Nem tagadva tehát a firkák mögött meghúzódó motivációk nagyon eltérő karakterét, hangsúlyozva továbbá azt is, hogy amint a paramentumok bibliai idézeteinek repertoárja nagyon eltérő lehet az egyes közösségekben, úgy a firkák különböző lokális kontextusokban más-más módon értelmezhetőek, mégis úgy gondolom, hogy ezek a társadalmi és szöveges környezetek összefüggő jelentéshálót alkotnak, és ezekbe állítva adhatunk a firkáknak egy-két új interpretációt. A számos lehetséges közül most három, a közösségi létre koncentrálni értelmezést vetek fel röviden.

Az egyik a szimbolikus térfoglalás. Az, hogy Napóleon katonái dátummal és aláírással látták el az egyiptomi műemlékeket, a hódítás, a birtokba vétel és, minden valószínűség szerint, az ellenség megalázásának része volt. Egy terület birtokviszonyait jelző névtáblák cseréje, megváltoztatása, a területhez kapcsolódó események és személyek emlékeztetének az emlékeztető eltávolításával megkísérelt törlése – vagy ennek másik olvasata, a hely emlékeztetének újjáépítése, események és nevek társításával és az ezekre emlékeztető jelek elhelyezésével –, vagyis a tér szimbolikus elfoglalása a hódítók szokásos eszköztárának része. Ebben az összefüggésben a nevek és a hozzájuk társított évszámok elhelyezése egy adott helyen a birtoklás tényének jelzésére is szolgálhat. Ez pedig olyan esetekben, amikor egy közösség történeti tudatában rögzült, hogy egyszer vagy többször már elvették vagy el akarták tőle venni a templomát, nagyon racionális stratégiaként is felfogható.

A másik, ezzel összefüggő értelmezési lehetőség a betagolódás, a hely elfoglalása egy közösségben, egy státuszcsoportban. Ilyen státuszcsoport lehet a karzaton ülő legények vagy Sárospatakon a kollégium diákjainak közössége. Ilyen emléket őrizhet a magyarvalkói református templom legénykarzata is, ahol a falon lévő kaptartón az egyes akasztók mellett találunk monogramokat. Egészen sajátos megjelenési formáját képezik azonban ennek a helyfoglalási stratégiának az olyan státuszcsoportok tagjai, melyek rangja meghaladja ugyan az egyszerű egyháztagokét, de alatta marad a presbíterek, kurátorok és lelkészek csoportjának, s így e csoportok tagjai általában kimaradnak azoknak köréből, akiknek nevét a templomban elhelyezett emléktáblák megörökítik. Ilyenek többnyire a kántorok, az énekdictálók vagy a harangozók. A körösfői orgona és orgonakarzat több ilyen szerepet betöltő egyháztag emlékét is őrzi. Végül betagolódásról a nemzedékek láncolatának összefüggésében is beszélhetünk. Felvésti a nevem ugyanarra a deszkára, ahová apám harminc éve felvéste, vagy felírni magam a pad háttámlájára a Kollégium diákjai közé, ugyanoda, ahol már száz éve is a kollégium diákjai írták a nevüket, az idő, a folytonosság – a közösségi itt-lét folytonossága – sajátos tapasztalatát nyújtja.

Végül a padokon, karzattáblákon, énekjelzők, orgonák hátulján egymásba ga-

balyodó és egymásra rétegződő nevek, monogramok és a hozzájuk kapcsolt – olykor több évszázadot átfogó – évszámok sajátos felhőjének van egy, a transzcendensre reflektáló, rejtett üzenete is. Mindegyik mögött ott van ugyanis a Gondviselés tudata, és az a reménység, hogy a lista folytatható, a felhőbe új nevek fognak kerülni. Így azután ezek a firkák a jelen nemzedék számára mindig a „bizonyosság fellegei”,²¹ vagyis az előző nemzedékek hitére utaló jelek.

JEGYZETEK

A jelen szöveg alapját képező kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával valósult meg.

1. Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Magyarországi Protestáns Egylet, Budapest, 1881, 188.

2. Mt 26,26-28: „Ez az én testem [...] ez az én vérem”

3. Az evangélikus állásponthoz lásd a Luther által 1537-ben írt *Schmalkaldeni Cikk*ek Oltáriszentsegről szóló részét (közli, fel. kiad.) Ordass Lajos, *Konkordia könyv. Az Evangélikus Egyház hitvallási iratai*, 2., Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Budapest 1957, 37.) Kálvin álláspontjához lásd az Institutio 4. könyve 17. és 18. fejezetét. (Kálvin János, *A keresztyén vallás rendszere*, 2., Református Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1910, 631–713.) Zwingli tanait összefoglalja Ulrich Gäbler, *Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.

4. Például 1Kor 12,27: „Ti pedig a Krisztus teste vagytok, és tagjai rész szerint.”

5. 1Kor 3,16: „Nem tudjátok-e, hogy ti Isten temploma vagytok, és az Isten lelke lakozik bennetek?” 1Kor 6,19: „Avagy nem tudjátok-e, hogy a ti testetek a bennetek lakozó Szent Léleknek temploma, a melyet Istentől nyertetek; és nem a magatokéi vagytok?” és 2Kor 6,16: „Vagy mi egyezése Isten templomának bálványokkal? Mert ti az élő Istennek temploma vagytok, a mint az Isten mondotta: Lakozom bennök és közöttük járok; és leszek nékik Istenök, és ők én népem lesznek.”

6. A témához lásd Győri L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párbuzama a XVI–XVII századi prédikátori irodalomban = Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. Szabó Botond, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen, 2000, 29–50.

7. A 2Móz 38,21 nevezeli először az épülő szent sátozt a „bizonyosság hajlékának”.

8. Az Isten által adott törvény két tábláját ismét a „bizonyosság táblájának” nevezi a szöveg (pl. 2Móz 26,33), de ugyanígy a sorsformáló isteni jelenlét bizonyossága Áron kivirágzott vesszeje vagy a manna.

9. Ezek a feliratok leginkább akkor kerülnek a kutatók látóterébe, ha valamiért különlegesek. Így például a templombelsőben fennmaradt rovásírásos emlékeknek jelentős szakirodalmi van, melyből itt csak Sándor Klára kötetére hivatkozom: *A székelly írás nyomában*, Typotex, Budapest, 2014.

10. Sajnos ezen a ponton nem tudok megbízható, kiterjedt kutatásokra hivatkozni, csak azokra a megfigyelésekre, melyeket eddigi kutatásaim során tettem.

11. A templomi ülésrend kiterjedt irodalmából lásd pl. Csiszár Árpád, *A régi nemzeti rend nyomai a Felső-tiszavidéki templomokban és temetőben = Vallási néprajz I.*, szerk. Dankó Imre – Küllös Imola, ELTE Folklore Tanszéke, Budapest, 1985, 157–197; Faggyas István, *Lakosság és templomi ülésrend, 1–2.*, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen, 1990–1991.

12. Ilyen például az egykori Kis- és Nagycigánd községek által épített református templom, melyben a két település szerinti elkülönült ülésrendet a gyülekezet azt követően is megőrizte, hogy a települések egyesültek.

13. A testtechnikákkal, vagyis az egyes élethelyzetekben a test viselésének, használatának kulturális szabályozásával kapcsolatban lásd Marcel Mauss, *Szociológia és antropológia*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

14. Vagyis nem évszámmal, hanem pl. X. Y. kurátor szolgálati idejére való hivatkozással.

15. Tudomásom szerint nem vizsgált, ugyanakkor az egész téma egyik legizgalmasabb kérdése az egyes közösségek által választott bibliai idézetek repertoárja, ezen belül az esetleges családi tradíciók feltárása.

16. A kehely felső része, az ivócsésze, mely a bort tartalmazza.

17. Szacsvay Éva, „...Isten dűtsősegere adta....” *Református egyházművészet – népművészet = Lélek és*

élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére, szerk. Selmeczi Kovács Attila, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 2006, 73–82; Uő., *Kegyes adományok: tipológia és topográfia. A bánffy-bunyadi templom térszimbolikájához*, Acta Ethnologica Danubiana, 9, (2007/8–9.), 59–78.

18. A bizonyság fogalmának itt egy újabb jelentésrétegével találkozunk, amihez hozzá kell tennünk, hogy a huszadik századi vallási megújulási mozgalmak által a református vallásos nyelvben is meghonosított „bizonyágtétel” kifejezés lényege ugyanez a – szóban kifejtett – testimonium.

19. A következő elemzéshez lásd e lap alján található képet.

20. Az idézet nem pontos, a felirat „Szent Eltre mint Isten Követe” része kiegészíti a zsoltárverset.

21. Az újszövetségi Zsidókhoz írt levél szerzője a „bizonyság fellegeiként” hivatkozik az előző nemzedékek azon tagjaira, akik számára a hit vált a transzcendens mutatkozása megtapasztalásának lehetőségévé. Lásd a Zsidókhoz írt levél 11. és 12. fejezetét.

